

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ АРАБОГРАФІЧНОЇ ТЮРКСЬКО-ОСМАНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

Досліджено проблему поступального розвитку турецької рукописної писемної традиції, зазначено загальні типові та специфічні особливості рукописних документів, написаних тюрксько-арабографічною, тюрксько-османською мовою впродовж другої половини XV – першої чверті XVIII ст. При цьому наголошується, що цю мову в сучасній тюркології розглядають як варіант загальної тюркської мови тюркі (تُرْكِي).

Ключові слова: еволюція, мова, рукопис, традиція, письмо, літопис, абетка, тюрки.

У вивченні генези турецької рукописної традиції доцільно означити загальну назву історичного найменування рукописних документів, а саме *واقعینامه* / *vakâûî-nâme*, тобто «літопис». В історичній ретроспективі названі писемні джерела мають безпосереднє походження від найдавніших пам'яток тюркської мови та писемності, а саме від рунічних написів на кам'яних надмогильних пам'ятках, знайдених у басейні ріки Орхон, правої притоки ріки Селенги, що протікає в сучасній Центральній Монголії. Згадані стародавні тюркські рунічні тексти датуються VIII ст. і належать етносу, на який уже в той час була поширена етнічна назва «тюрки». Відомо, що впродовж двох попередніх (VI–VII) століть тюрки встановили свій політичний контроль на величезному територіальному просторі, який простягався від меж Північно-Західного Китаю на сході до північних кордонів Перської держави династії Сасанідів та до східних кордонів Візантійської імперії [2, с. 4–5; 10]. Ці документальні рунічні написи являють собою писемні пам'ятки, в яких відображено початковий етап розвитку тюркського літописання¹. Щодо генези «вакаїнаме / векаїнаме» насамперед варто зазначити, що в ранніх за часом свого написання тюркомовних літописах (X–XI ст.) досить явно простежується їхня спорідненість з арабською писемною традицією доби раннього Середньовіччя, яка розвивалася в межах арабомовної ісламської (за ідеологією та світоглядом) культури, що успадкувала здобутки більш ранніх цивілізацій, зокрема античної, персидської та індійської [3, с. 13–189; 12, с. 25–32; 22, с. 371–373]. Саме в межах цієї писемної традиції виникло власне історичне літописання. Зокрема, на початку X ст., а саме після 292 р. за ісламським літочисленням Гіджри (904–905 р.

від Різдва Христового), арабський учений, нисба якого читається як Абу ал-'Аббас Ахмад ібн Джа'фар Аббасі ал-Йа'кубі, написав найдавнішу з писемних пам'яток арабської літописної традиції доби раннього Середньовіччя, відому під назвою «Історія» (تَارِيخ). Для нашого дослідження цей твір має значення через те, що в ньому відображені уявлення вчених Арабського халіфату того часу про історичний процес, елементи якого відбилися в тюрксько-османських літописах другої половини XVI – першої чверті XVIII ст. Отже, в першій частині названого твору ал-Йа'кубі міститься опис діянь пророків та ізраїльських царів до Різдва Христового, а також діянь самого Ієсуса Христа та його апостолів. Лише після цього подано інформацію про історію стародавніх етнічних спільнот та країн, які існували до появи ісламу. Другу частину «Історії» ал-Йа'кубі присвячено історії ісламу та тим подіям, що відбувалися в Арабському халіфаті [21]. Разом з тим значну частину дослідженого нами джерельного матеріалу було створено на основі свідчень очевидців – безпосередніх спостерігачів тих явищ і подій, інформацію про які було подано в тюрксько-османських літописах другої половини XVI – першої чверті XVIII ст. Ця традиція тюрксько-османського літописання визначеної історичної доби, на нашу думку, є спорідненою із жанром звітної доповіді (رِسَالَة), що існував у межах арабської писемної традиції доби раннього Середньовіччя. У цьому контексті привертає увагу «Рісаля» Ахмада ібн Фадлана, секретаря посольства халіфа ал-Муктадіра біллахі (908–932 рр.), яке було виряджене в 921 р. до резиденції правителя Волзько-Камської Булгарії².

¹ Про орхонські рунічні написи докладно див.: [17; 32, с. 133–135].

² Зазначена «Рісаля» відома під назвою: «Книга Ахмада ібн Фадлана ібн ал-'Аббаса ібн Рашида ібн Хаммада, маула Мехмеда ібн Сулеймана, посланника ал-Муктадіра до правителя слов'ян. كِتَابُ أَحْمَدَ بْنِ فَضْلَانَ بْنِ الْعَبَّاسِ بْنِ رَاشِدِ بْنِ حَمَّادِ مَوْلَى مُحَمَّدِ بْنِ سُلَيْمَانَ رَسُولِ الْمُتَّقِدِرِ إِلَى مَلِكِ الْبُلْغَارِيَّةِ».

Додамо, що у вітчизняній історіографії детальне текстологічне опрацювання «Рісали» Ахмада ібн Фадлана здійснив український арабіст Андрій Ковалівський [5; 9].

Змістовно найбільш ранні пам'ятки тюркської літописної традиції спрямовані на відображення діяльності племінних проводирів кочової етнічної спільноти, на яку поширилася самоназва «огузи». Адже саме представники тюркського панівного роду огузів згодом заснували династію, яка стала в свій час правлячою в тюркській державі Сельджукідів³. Ця держава виникла на початку XI ст. на землях, що простягалися від східного узбережжя Каспійського моря на схід через історичну область, відому під топонімічною назвою «Мавараннагр» (مَاورَاءالنَّهْر), що в перекладі з арабської означає «розташоване по той бік річки». Адже цей топонім позначає межиріччя Амудар'ї та Сирдар'ї, а саме землі цього межиріччя, що на півночі сягали міста Ургенч (Гургандж), а на сході – міст Бухара і Сабрана. Зауважимо, що найдокладнішою за своїм змістовним навантаженням серед тюркомовних літописів є «Книга про сельджуків» (سلجوقنامه / «Selcuknâme»), написана у XII ст. Загір ад-Дін Нішапурі. Значення «Сельджукнаме» для джерелознавчого дослідження тюрксько-османської писемної традиції полягає не лише в тому, що цей літопис є найдавнішим тюркомовним історичним рукописним документом, а й тому, що в ньому явно відображена спорідненість тюрксько-османської літописної традиції з арабською писемною традицією доби раннього Середньовіччя. Зокрема, «Книга про сельджуків» написана тюркською мовою, але з використанням арабської графіки. До того ж інформацію про автора цього історичного твору (тюрка за етнічним походженням) подано у вигляді мусульманської нисби [16, s. 840]. Ці міркування є свідченням того факту, що найдавніші тюркські літописні твори, написані в «Машрикі» (مَشْرِق), тобто в тюркомовній східній частині ісламського світу, мали безпосередню спорідненість з арабською писемною традицією доби Середньовіччя, обумовлену релігійним чинником. Що стосується тюрксько-османської середньовічної літописної традиції, то її виникнення й початковий розвиток спостерігаються саме в межах Сельджуцької держави. Перетворення цієї держави на велику імперію після переможної битви під назвою «Данданакан» у 1040 р. [24, s. 456–457] також пов'язане з історичною подією, що відбулася на території Північного Азербайджану, який упродовж VIII – першої

половини IX ст. був частиною адміністративного володіння Арабського халіфату, що мало назву «Арран» (أَرَان) [1, с. 334–335]. У другій половині IX ст. в Азербайджані посилювалися декілька державних утворень, серед яких найбільш значними були володіння династій Саджидів та Ширваншахів-мазьядідів зі столицею в місті Шамахи [4, с. 184–232]. Отже, у 1046 р. внаслідок перемоги збройних сил правителя Сельджуцької держави Тогул-бека (رُكْنَالدین طُغْرَلبَک بن سَلجُوق) ⁴ над візантійською армією в битві поблизу міста Гендже в Азербайджані на землі цієї країни поширилася влада тюркської Сельджуцької держави [19, s. 7701–7703]. Саме ця історична подія виявилася передумовою посилення західного вектора розвитку тюркськосельджуцької експансії: після наступної переможної для сельджуцьких правителів Малазгіртської битви, що відбулася в 1071 р. [25, s. 481–483] в Центральній Анатолії, почалося масове розселення тюрків-огузів у центральній та західній частинах півострова Мала Азія. Надалі, у 1075 р., правитель Сулейман-шах, який походив з родини Сельджукідів, посилюючи збройний тиск на Візантійську імперію, оволодів землями західної частини півострова Мала Азія, які простягалися на захід до узбережжя Егейського моря. На цій території було створено нову тюркську державу анатолійських сельджуків зі столицею в місті Ізник [18, s. 577–578]. Варто підкреслити, що підвалини власне турецької державності було закладено під час політичної діяльності двох сельджуцьких правителів: Ер Тогула Газі (роки правління: 1231–1281) та Османа I Газі (роки правління: 1281–1324) [19, s. 7701–7703; 18, s. 575–576, 577–578; 23, s. 37–47]. Саме відтоді походять найдавніші оригінальні тексти тюрксько-османського літописання, які турецькі хроністи називали словами «Теваріх» (تَوارِیخ/Tevârîh) або «Таріх» (تَاریخ/Târîh), тобто «історія», «літопис»⁵. При цьому важливо врахувати той факт, що впродовж XII–XIII ст. на великій території, що охоплювала Центральну Азію та простягалася в західному напрямку до Анатолії (сучасна Туреччина), панівне становище посіла огузька мова, яка закономірно пристосувалась до нового геополітичного й соціально-етнічного середовища [10]. Доцільно зауважити, що в давньоанатолійській тюркській мові, якою написані згадані пам'ятки писемності, відображено перший

⁴ Рукн ад-Дін Тогул-бек ібн Селджук (роки правління: 990–1063).

⁵ «تَوارِیخ/Tevârîh»; «تَاریخ/Târîh» – ці терміни мають значення «текст», «документ», «пам'ятка», «літопис», «літописець», «хроніст». Це словесний твір, у якому зафіксовано конкретні історичні події [16, s. 790, 1034, 1099]. Зокрема, про етимологію терміна «історія» (лат. «istoria») див.: [29, s. 2].

³ الوزارة في عهد السلطنة. تأليف الأديب المورخ الفارسي عباس إقبال. ترجمة و الكويت. مطبوعات الجامعة. تعليق الدكتور أحمد كمال الدين حلمي. ١٩٨٤، ص. ٥٢٦.

етап розвитку турецької мови, означений у науковій літературі як «доба староосманської мови» (XIII–XV ст.). Отже, тюркська староосманська мова виникла разом з утворенням Сельджуцької держави, поширилася на територію Анатолії разом із залюдненням тюрками названого регіону, що відбулося після здобуття ними перемоги над візантійцями у згаданій вище Малазгіртській війні, та розвивалася до набуття Османською державою статусу імперії в другій половині XV ст. [30, s. 393].

Щодо «таріхів», які походять із часів виникнення та первісного посилення Османської держави, то їхня самобутність полягає в тому, що ці історичні літописні документи передовсім являли собою хроніки подій військового, політичного та культурного життя цього тюркського державного утворення. Разом з тим відповідні тексти містять також інформацію соціального й економічного характеру. Зокрема, там подано відомості про розподіл підкорених Османською державою земель та про адміністративне управління ними. Окрім цього, в «таріхах» простежуються сюжети, що відображають як світоглядні засади та людські якості їхніх авторів, так і політичні бажання замовників цих літописних сюжетів, які певною мірою впливали на придворного літописця-історіографа, званого «вака-іг-нновіс» (واقعه نویس / vakâ-i-nüvîs), з такою формою викладу історичних подій, у якому особа правителя держави підносилася б на неймовірну височінь.

Але за зазначених умов ми маємо також брати до уваги загальні типові та специфічні особливості рукописних документів, написаних тюрксько-османською мовою впродовж другої половини XVI – першої чверті XVIII ст. При цьому доцільно зауважити, що тюрксько-османська мова (ترکی عثمانی لسانی) розуміється в сучасній тюркології як варіант загальної тюркської мови тюркі (تُرکی), що використовувалася в Османській державі впродовж відповідної історичної доби [28, s. 1–2; 7, с. 449; 16; 6, с. 14–31, 37–41]. Та сама класична турецька мова виконувала функцію літературної мови також у Кримському юрті, котрий був васалом Османської держави в означений період історії. Виявляється, що відображення в досліджених нами рукописних документах, написаних тюрксько-османською мовою, головних тенденцій розвитку етноісторичних процесів, які відбувалися на території України впродовж означеної історичної доби, потребує досконалого тлумачення деяких лінгвістичних та історіографічних термінів. Тому історико-джерелознавчі категорії та поняття в цьому дослідженні виконують інструментально-змістовну функцію.

Перехід від тюркської староосманської до класичної тюрксько-османської мови супроводжувався військово-політичним посиленням Високої Порти і набуттям цією державою статусу імперії після завоювання 29 травня 1453 р. столиці Візантії міста Константинополя турецьким військом на чолі з султаном Мехмедом II Фатіхом (роки правління: 1444–1446, 1451–1481)⁶. Варто підкреслити, що в процесі переходу до класичної тюрксько-османської писемної мови відбулася трансформація в останню тюркської староосманської мови [28, s. 1–2]. Тому в новому мовному варіанті ще певний час залишалися елементи давнішої мови з притаманними їй особливостями, яка повільно пристосовувалася до нового геополітичного й соціально-етнічного середовища [10]. Зокрема, арабський алфавіт складається в основному з 28 літер; алфавіт тюрксько-османської мови – з 31 літери, причому букви пишуться справа ліворуч арабською графікою:

ا ب پ ت ث ج چ ح خ د ذ ر ز ژ
ش ص ض ط ظ غ ف ق ک ل م ن و ه ی.

Турецькі назви цих арабських за своїм походженням літер є, відповідно, такі: elif, be, pe, te, se, cim, çim, ha, hı, dal, zel, re, ze, je, sin, şin (şin), sat, dad, ti, zi, ayın, gayın, fe, kaf, kef, lâm, mim, nun, vav, he, ye⁷. До того ж використовуються такі арабографічні знаки: консонантна буква «гемзе» /أ/، м'яка буква «ге» گ (kâf-ı fârisî), назальна буква «ñ / нь» كَ (kâf-ı nûnî), особливий стиль з'єднання двох букв ل (lâm-elif), буква, котра має звук «га» (hâ), а також цифри: 1/1, 2/2, 3/3, 4/4, 5/5, 6/6, 7/7, 8/8, 9/9, 0/0 тощо [27, s. 1–3].

Абетка сучасної турецької мови має латинську основу і складається з 29 літер: Aa (a), Bb (be), Cc (ce), Çç (çe), Dd (de), Ee (e), Ff (fe), Gg (ge), Ğğ (м'яке ge), Hh (he), İi (i), Iı (ı), Jj (je), Kk (ke), Ll (le), Mm (me), Nn (ne), Oo (o), Öö (ö), Pp (pe), Rr (re), Ss (se), Şş (şe), Tt (te), Uu (u), Üü (ü), Vv (ve), Yy (ye), Zz (ze) [20, s. 34–35].

⁶ Героїчна боротьба візантійської та турецької армій за Константинополь тривала протягом двох місяців. За даними історика Хаммера-Пургштала, місто оточували 29 разів. Десятки тисяч людей з цивільного населення, яке перебувало в районі Ая-Софії (Соборі св. Софії в Стамбулі), не зазнали жодної шкоди (вони були недоторканими, тобто заборонялось шкодити їхньому здоров'ю та життю). Великий гакан тюрків султан Мехмед II Фатіх вступив у місто і прибув до Ая-Софії. Християнський хроніст, котрий був свідком цієї події, про що наголошує видатний турецький історик Йилмаз Озтуна, писав: «Коли султан прибув до Ая-Софії, то став перед нею, спустившись з коня. Він звертався до патріарха, священників християнського люду про те, що з цього дня їхні життя є недоторканими та свобідними». Він здобув місто, яке було однією зі славнозвісних столиць імперій у світі та оборонялось останнім 74-м імператором Костянтином XI. Як підкреслювали турецькі вчені, султан проголосив моральні цінності (свобода совісті, недоторканність життя людини, справедливість тощо), котрі започаткували історію Нового часу [23, s. 229].

⁷ Про це докладно див.: [28, s. 3–7].

При цьому потрібно враховувати таку обставину, що історичні твори турецьких літописців до запровадження книгодрукування призначалися насамперед для читання вголос. Колективне слухання історичних текстів було однією з тогочасних традицій, воно нерідко завершувалося дискусіями, що мали на меті надання більш об'єктивної оцінки описуваним у текстах подіям [26, р. 148–149]. У цих умовах для правильного читання, визначення та озвучення голосних фонем в арабській мові неабияке значення мають оголоси «гареке» (حَرَكَه), тобто система діакритичних знаків, які пишуться над або під буквами, наприклад: «med iṣareti» або «medli elif» – знак «мед» на позначення подовженості звука (آ – літера «еліф» з «мед»); «fetha» / «üstün» – «фетха» / «устюн» використовується для позначення голосного звука «а» (ا – літера «мім» з «фетха», читається «ма»); «kesre» / «esre» – «кесре» / «есре»: позначення голосного звука «і» (ي – літера «те» з «кесре», читається «ті»); «damme» / «ötre» – «дамме» / «отре» використовується для позначення голосного звука «у» (و – літера «каф» зі знаком «дамма», читається «му»); діакритичний знак «sükûn» / «sâkin» – «сюкун», чи «сакін», застосовується на означення відсутності голосного звука, наприклад, у слові فَتْحَة – «фетха», а знак «şedde», або «teşdid», використовується для позначення подвоєння приголосного звука, наприклад, у слові ضَمَّة – «дамме» та ін.⁸ Варто зазначити, що, на відміну від арабської, в тюрксько-османській мові не використовувалися подібні знаки. Разом з тим, зважаючи на те, що в тюрксько-османській мові вживається чимало арабських слів, літописці Високої Порти прагнули до уніфікації арабських лексичних запозичень. У цих умовах задля полегшення написання й читання рукописних текстів застосовувалися переважно спрощені форми арабської графіки, наприклад, «Rik'â». Подаємо зразки графіки, запозичені з оригінального тюрксько-османського рукопису [27, s. 1; 14]:

ا ب ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز س
س سه = س ص ص ط ط ع غ ف ه ه ك ن
ل م ن = ن و ه لای

Доповнення арабської абетки різними літерами та діакритичними знаками літописці Високої Порти та Кримського ханства здійснювали задля

забезпечення правильного написання слів тюрксько-османською мовою. Отже, здійснений нами аналіз еволюції письма, яким створені досліджувані нами рукописні документи, на нашу думку, є необхідним для подолання дослідниками лінгвістичного бар'єра в процесі виявлення та класифікації турецьких та кримськотатарських писемних джерел, зокрема архівних рукописних документів, що з'явилися в досліджену нами історичну добу. Саме такий метод джерелознавчого дослідження зумовлює адекватне розуміння змісту, а отже – й об'єктивну інтерпретацію оригінальних текстів [15, s. 15–16; 11].

Розглядаючи турецьке літописання, доцільно наголосити, що в Османській державі кожна видатна особа, насамперед султан (سُلْطَان / sultan), а також вищі посадові особи його уряду, а саме везір-і а'зам (وزیرِ اعظم / vezîr-i a'zam)⁹ та шейх уль-іслам (شیخوْلِ اِسْلَام / şeyh-ülİslâm)¹⁰, керували власним меджлісом (مَجْلِس / meclis)¹¹, тобто мали наближене коло друзів, радників, прихильників. На таких меджлісах зачитувалися й обговорювалися історичні події для перевірки достовірності інформації про відповідні події з метою об'єктивного висвітлення їх у літописних творах. Під час таких обговорень не лише бралися до уваги думки та судження авторів літописів, які тлумачили відповідні події та факти, але й враховувалися міркування інших присутніх на обговоренні людей. Такий спосіб обговорення сприяв більш поглибленому й об'єктивному висвітленню авторами літописних творів зафіксованих ними історичних подій і явищ. При цьому доцільно зважати на ту обставину, що турецькі й кримськотатарські літописці мали доступ до офіційних документів, зокрема державних наказів та рішень, що були видані султаном або великим меджлісом (دیوان / divân) від імені османського уряду, а також до промов і кореспонденції канцелярії турецького султана чи то кримського хана, які фігурують в історичних творах. Оскільки «вакаїнювісі» були офіційними історіописцями, вони мали доступ до кореспонденції посадових осіб та до протоколів уряду держави [16, s. 189]. Тому офіційні документи є цінним джерелом для опису історичних подій.

Формування тюрксько-османської літописної традиції відбувалося в складних історичних

⁹ Великий везір, прем'єр-міністр [16, s. 1150].

¹⁰ В Османській державі шейх уль-іслам – за своїм офіційним статусом це посадова особа після великого візира, котра відповідає за релігійні справи та очолювала вчену раду [16, s. 451, 995].

¹¹ Сучасний парламент, Верховна рада. Верховна рада Османської імперії складалася з двох меджлісів, члени яких призначалися урядом [16, s. 594–595].

⁸ سامی، شمسالدين. قاموس ترکی. استانبول. در سعادت اقدام مطبعهسی ۱۳۱۷. ص. ۵۵. ۱۰۷۴ ص.

умовах. Зокрема, на початку XV ст. Османська держава зазнала руйнівної навали з боку збройних сил, очолюваних Тимуром (роки життя: 1336–1405), правителем могутнього державного утворення, до складу якого ввійшли землі Центральної Азії, Ірану, Азербайджану, Грузії та Вірменії. Під час цієї навали османське військо 28 липня 1402 р. зазнало поразки в битві, відомій як «Анкарська майданна війна» (Ankara meydan muharebesi) [23, s. 121–134]. Ця подія спричинила певне уповільнення розвитку традиції героїчного стилю, притаманного історикам попередньої доби. Але таке уповільнення було нетривалим: після приходу до влади султана Мурада II (роки правління: 1421–1444, 1446–1451) спостерігається поживлення у справі турецького літописання й відчувається потяг до реалістичнішого відображення подій [13].

Згадані здобутки розглянутого етапу розвитку тюрксько-османської літописної традиції явно відображені в «таріхах» середини – другої половини XV ст.¹² Зокрема, одним з найдавніших відомих нам османських учених, які вдалися до написання власних творів як арабською, так і рідною тюркською мовою, був Дервіш Ахмед бін Яхйабін Сельманбін Ашик Паша (роки життя: 1392/93–1481), відомий як Ашик Пашазаде. Варто відзначити, що до родоводу цього вченого, який сягає 1240 р., належала ціла плеяда інтелектуалів, котрі присвятили своє життя науці. Ашик Пашазаде в книзі «Історія родоводу османів» (تواریخی علی عثمان / *Tevârih-i Âl-i 'Osman*) виклав історичні події, в яких відображені життя та діяння турецьких султанів у хронологічній послідовності до 1480-х років. Саме тому згадану історичну працю варто назвати «вакаї'-наме». Унікальність «Історії» Ашика Пашазаде полягає в тому, що цей автор, скориставшись теоретичними знаннями, здобутими ним, зокрема, й у родинному колі, віддавав перевагу одержанню потрібної для написання книги інформації в процесі безпосереднього спілкування з учасниками відповідних подій. Серед його інформаторів були державні діячі та навіть самі султани, але літописець охоче послуговувався також розповідями пересічних свідків. Також відомим є факт особистої участі Ашика Пашазаде в угорському (1443 р.) і косовському (1448 р.) військових походах, за що він був нагороджений самим султаном Мурадом II (роки правління: 1421–1444, 1446–1451) [31, s. 199; 34; 29, s. 103, 207; 16, s. 278, 580]. Отже, розглянуті способи наукових пошуків і опрацювання здобутої інформації

цього вченого зумовили важливе значення його книги в становленні тюрксько-османської традиції літописання Нового часу.

Одним із сучасників Ашика Пашазаде був інший представник османського письменства – відомий суфі Сінанеддин Юсуф-Ходжа Паша (роки життя: 1437–1486). Згідно з біографічними даними цього вченого, відомого як Сінан Паша, він був сином судді (каді) з міста Стамбула. Завдяки високому соціальному статусу свого батька Сінанеддин Юсуф здобув високий на той час рівень освіченості, що надало йому можливість згодом вчителювати в медресе міста Едірне (Адріанополь), де розташовувався один з палаців турецького султана. У 1470 р. він був удостоєний посади везіра та високого титулу «паша». Через шість років після цієї події вчений отримав посаду «везір-і а'зам», тобто прем'єр-міністра османського уряду [33, s. 19–20]. Найвідоміша наукова праця цього вченого має назву «Панегіристичний трактат» (تضرعنامه / *Tazarru'-nâme*). Цей твір є писемною пам'яткою, яку слід вважати більшою мірою епічною, навіть релігійно-філософською, аніж історичною. Але, незважаючи на те, що названий твір за своєю формою мав панегіристичний характер, він містить важливу інформацію про історію розвитку тогочасного турецького суспільства. Саме тому книга Сінана Паші також мала вплив на розвиток тюрксько-османської середньовічної літописної традиції [16, s. 808, 1043].

Таким чином, до середини XVI ст. сформувалися головні традиції тюрксько-османського літописання Нового часу, а саме: 1) розгляд будь-якої історичної події з позиції її передбачуваності волею Всевишнього; 2) персоналізація опису історичних подій: ці події безпосередньо пов'язувалися літописцями з діяльністю турецьких султанів та кримських ханів; 3) намагання авторів пам'яток тюрксько-османського літописання об'єктивно висвітлювати історичні події, що досягалося шляхом публічного обговорення інформації, що мала бути включеною в літопис, у межах зібрання меджлису. Крім того, зазначимо, що характерною рисою турецького літописання тих часів, що передували початковій хронологічній межі дослідженої нами історичної доби, було дбайливе ставлення в Османській державі до накопичення і збереження офіційних рукописних документів. Дійсно, ці документи зберігалися в канцеляріях дивану, де вони, головним чином, і створювалися, а також у приміщеннях державної скарбниці в столиці Високої Порти та в містах, які були адміністративними центрами цієї держави.

¹² Про розвиток турецької історіографії див.: [8].

Таблиця. Транслітерація арабографічного тюрксько-османського алфавіту

№	Літери тюрксько-османської мови	Знаки транслітерації на основі сучасної турецької абетки	№	Літери тюрксько-османської мови	Знаки транслітерації на основі сучасної турецької абетки
1	ا (ā)	a, ā	19	ص	ş
2	ا (ā)	a, e, i, i, u, ü	20	ض	đ, ž
3	ء	ç	21	ط	ţ
4	ب	b	22	ظ	z
5	پ	p	23	ع	ç
6	ت	t	24	غ	ğ
7	ث	s	25	ف	f
8	ج	c	26	ق	q
9	چ	ç	27	ك	k
10	ح	h	28	گ	g
11	خ	h	29	ڭ	ñ
12	د	d	30	ل	l
13	ذ	z	31	م	m
14	ر	r	32	ن	n
15	ز	z	33	و	v (o, ö, u, ü, ü)
16	ژ	j	34	ه	h (a, e)
17	س	s	35	ی	y (ı, i, ĩ)
18	ش	ş			

Примітка. Європейські сходознавці використовують для транслітерації арабської خ (x), ق (q), و (w) (див.: [28, s. 36–37]).

Список літератури

- Бартольд В. В. Сочинения : в 9 т. / В. В. Бартольд. – Т. 3 : Работы по исторической географии / подгот. к изданию О. Г. Большаковым ; отв. ред. тома А. М. Беленицкий. – М. : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1965. – 711 с.
- Бартольд В. В. Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии / В. В. Бартольд. – Алматы : Жалын, 1993. – 92 с.
- Большаков О. Г. История Халифата / О. Г. Большаков ; ред. Л. В. Негря. – Т. 2 : Эпоха великих завоеваний. 633–656 годы. – М. : Наука, 1993. – 292 с.
- Бунитов З. М. Избранные сочинения : в 3 т. / Зия Муса оглы Бунитов. – Т. 1 : Азербайджан в VII–IX вв. Работы по истории и источниковедению Азербайджана и Арабского халифата. – Баку : Элм, 1999. – 468 с.
- Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Статьи, переводы, комментарии / А. П. Ковалевский ; отв. ред. Б. А. Шрамко. – Харьков : Изд-во Харьковского ун-та, 1956. – 346 с.
- Кримський А. Ю. Тюрки, їх мови та літератури. Т. 1, вип. 2 : Тюркські мови / А. Ю. Кримський. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2007. – 106 с.
- Кримський А. Ю. Твори : в 5 т. / А. Ю. Кримський. – Т. 4 : Сходознавство. – К. : Наук. думка, 1974. – 640 с.
- Ортайти І. Основні напрями в османсько-турецькій історіографії / Ільбер Ортайти // *Marra Mundi* : зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя (*Studia in honorem Jaroslavi Daškevič septuagenario dedicata*). – Львів – Київ – Нью-Йорк : М. П. Коць, 1996. – С. 199–206.
- Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / пер. и комментарий [А. П. Ковалевского] ; под. ред. И. Ю. Крачковского. – М.–Л. : АН СССР, 1939. – 193 + приложения: 196 б – 212 б.
- Туранли Ф. Еволюція турецького письма в світлі розвитку літературної мови / Ф. Туранли // *Східний світ* / Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України. – К., 2003. – № 4. – С. 148–155.
- Туранли Ф. Методологічні проблеми дослідження османської історії / Ферхад Туранли // *Спадщина Омеляна* Прицака і сучасні гуманітарні науки : матеріали міжнар. наук. конф. (28–30 травня 2008 р.) / [упоряд. О. І. Галенко] ; Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К. : Арапта, 2009. – С. 269–281.
- Уотт У. М. Мусульманская Испания / У. М. Уотт, П. Какиа. – М. : Наука, 1976. – 215 с.
- Babinger F. Osmanlı Tarih Yazarlarıve Eserleri / Franz Babinger ; Çeviren Coşkun Üçok. – Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982. – 502 s.
- Çözümlemeli Osmanlı Türkçesi Metinleri. Eski Harifli Metinler-Yeni Harifli Metinler-Sözlük / Hazırlayanlar: Mustafa Özkan, Enfel Doğan, Fatih Kemik, Mustafa Uluçay. – İstanbul : Çağrı Yayınları, 2003. – 568 s.
- Develi H. Osmanlı Türkçesi Kılavuzu / Hayati Develi. – Ders Kitabı 1. – İstanbul : Bilimevi Yayınları, 2001. – 232 s.
- Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat / Ferit Devellioğlu ; Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneçal. – 11. Baskı. – Ankara : Aydın Kitabevi Yayınları, 1993. – 1195 s.
- Ergin M. Orhun Abideleri / Muharrem Ergin. – İstanbul : Boğaziçi Yayınları, 1999. – 147 s., 8 resim.
- Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi: Selçuklular / Mustafa Eren (Genel Yayın Yönetmeni) : 15 Cilt. – Cilt 1. – İstanbul : Görsel Yayınlar, 1984. – 640 s.
- Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi: Selçuklular / Mustafa Eren (Genel Yayın Yönetmeni) : 15 Cilt. – Cilt 13. – İstanbul : Görsel Yayınlar, 1984. – 7684–8320 s.
- Hüseyin A. Sözlüve Yazılı Anlatmada Türkçeninkullanımı / Ağca Hüseyin. – 1. Baskı. – Ankara : Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2001. – 306 s.
- Ibn Wadhīh qui dicitur al-Ja' qubi Historiae / [edidit indicesque adjecuit per Martin Theodor Houstma]. – Lugduni Batavorum : Verlag von E. J. Brill, 1883. – Pars 1 : Historiarum anteislamicam continens ; Pars 2 : Historiarum islamicam continens. – 156, CXLI p.
- Lévi-Provençal E. Histoire de l'Espagne Musulmane / E. Lévi-Provençal. – Vol. 1. – Paris : Maisonneuve et Larose ; et Leiden : Verlag von E. J. Brill, 1950. – 675 p.

23. Öztuna Y. Büyük Osmanlı Tarihi: Osmanlı Devleti'nin siyasî, medenî, kültür, teşkilât ve san'at tarihi : 10 Cilt / Yılmaz Öztuna. – Cilt 1. – İstanbul : Ötüken Neşriyat A.Ş., 1994. – 479 s.
24. Sevim A. Dandanakan Savaşı / Ali Sevim // İslam Ansiklopedisi. – Cilt 8. – İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmalar Merkezi, 1993. – S. 456–457.
25. Sevim A. Malazgirt Muharebesi / Ali Sevim // İslam Ansiklopedisi. – Cilt 27. – İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmalar Merkezi, 2003. – S. 481–483.
26. Thomas L. V. A Study of Naima / Lewis Victor Thomas. – First Edition edition. – NY : New York University Press, 1972. – 176 p.
27. Timurtaş K. F. Osmanlı Türkçesine Giriş : Eski yazı – Gramer – Aruz – Metinler / Faruk Kadri Timurtaş. – İstanbul : ALFA Basım Yayım Dağıtım, 1999. – Cilt 1. – 17. Baskı. – XVI, 232, 176 s.
28. Timurtaş K. F. Osmanlı Türkçesi Grameri : Eski yazı ve imla – Arapça – Farsça Eski Anadolu Türkçesi / Faruk Kadri Timurtaş. – İstanbul : ALFA Basım Yayım Dağıtım, 1999. – Cilt 3. – 9. Baskı. – 460 s.
29. Togan A. Zeki Velidî. Tarihte Usûl / Ahmet Zeki Velidî Togan. – İstanbul : Enderun Kitabevi, 1985. – 350 s.
30. Türk Ansiklopedisi. Türkiye Türkçesi. – Ankara : Milli Eğitim Basımevi, 1983. – Cilt XXXII. – 512 s.
31. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi: Devirler, İsimler, Eserler, Terimler. Aşıkpaşazade / Yayın kurulu: Ezel Erverdi, Mustafa Kutlu, İsmail Kara. – Cilt 1. – İstanbul : Dergah yayınları, 1997. – 486 s. + 16 s. (kısaltmalar: kitabiyat ve yazarlar).
32. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi: Devirler, İsimler, Eserler, Terimler / Yayın kurulu: Ezel Erverdi, Mustafa Kutlu, İsmail Kara. – Cilt 7. – İstanbul : Dergah yayınları, 1990. – 564 s. + 22 s. (kısaltmalar: kitabiyat ve yazarlar).
33. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi: Devirler, İsimler, Eserler, Terimler / Yayın kurulu: Ezel Erverdi, Mustafa Kutlu, İsmail Kara. – Cilt 8. – İstanbul : Dergah yayınları, 1998. – 675 s. + 27 s. (kısaltmalar: kitabiyat ve yazarlar).
34. Yavuz K. Âşık Paşazâde. Osmanogulları'nın Tarihi / Kemal Yavuz, Yekta M.-A. Saraç. – İstanbul : Bilimevi Basın Yayın Ltd. Şti. : Gökkuşbu, 2007. – 517 s.

F. Turanly

PROBLEMS OF STUDYING THE EVOLUTION OF ARABOGRAPHIC TURKIC OTTOMAN WRITTEN LANGUAGE

The subject of the study is a progressive development of the Turkish manuscript tradition. There have been outlined the general typical and specific features of the manuscript documents (وقیعینامه / vakâyi'-nâme, that is "a chronicle") that were written in the Arabographic Turkic Ottoman language between the second half of the 16th C. and the first quarter of the 18th C. In Turkic Studies this language is a variant of the common Turkic language called "Turkey" (تُرکی). In the historic retrospective the mentioned written sources originate directly from the oldest remnants of the Turkic language and writing system, and namely – from the Runic inscriptions on the tombstone monuments found in the basin of Orkhon River. These Runic inscriptions are written memos reflecting the initial phase of the Turkic chronicle writing development. It seems worth emphasizing that a significant amount of the source stuff that we have studied was compiled on the base of eyewitnesses' attestation: direct witnesses of the events and phenomena, information of which was fixed in Turkic Ottoman chronicles referred to from the second half of the 16th century to the first half of the 18th century. We suppose that this tradition of the Turkic Ottoman chronicle-writing, related to the above mentioned historical period, is a kind of a "reporting genre" (رسالة) that existed in the Arabic writing tradition in the early Medieval times. "Seljukname" is historically important for the source studies of the Turkic Ottoman writing system not only due to the given chronicle in terms of its origin it is the oldest manuscript in Turkish, but for the reason that its contents clearly reflected the connection of the Turkic Ottoman chronicle-writing tradition with the Arabic writing tradition related to the early Medieval period. In 1046, resulting from the victory of the military forces of Togrul-bey, the Ruler of the state of the Seljuk's (رؤکنالدین طغرل بیک بن سلجوق), over the Bizantine Army in a battle that took place near the city of Genje in Azerbaijan, this area came under the power of the Turkic Seljuks state too. It is from that time that the oldest original texts of the Turkic Ottoman chronicle-writing are related to; the Turkish chronicle-studying scholars called them "Tevârih" (تواریخ) or "Târih" (تاریخ), i.e. "History" or "a chronicle". When considering the Turkic chronicle-writing, it should be noted that in the Ottoman Empire each noble person, and the Sultan (سلطان) primarily, as well as the other highest authorities in the Sultan's government (namely these were the وزیر اعظم / vezîr-i a zam) and the sheikh-ül İslâm (شیخول اسلام) headed a Mejlis (مجلس / meclis) of his own, that is had a close circle of his friends, counselors, supporters. At such majlises there were read and discussed historical events for the purpose of checking the authenticity of the data related to the respective events, so as to highlight them in chronical works in a fact-based way.

Keywords: evolution, language, manuscript, tradition, writing, chronicle, alphabet, Turks.

Матеріал надійшов 18.11.2015